

Η παλαιοχριστιανική και πρωτοβυζαντινή Πελοπόννησος

Άννα Αβραμέα

Καθηγήτρια στο τμήμα Ιστορίας
και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης

Η μελέτη ενός γεωγραφικού χώρου σε μια συγκεκριμένη ιστορική εποχή αποτέλεσε από παλιά προτεραιότητα της ιστορικής έρευνας. Ο τόπος, ο χρόνος, οι άνθρωποι που έζησαν, καλλιέργησαν τη γη, οργάνωσαν το χώρο, έκτισαν τις πόλεις τους, τους οικισμούς τους και λάτρεψαν τον Θεό, αλλά και τα συμβάντα, όσα προκλήθηκαν από τη φύση και τους ανθρώπους, συνιστούν τα μεγάλα προβλήματα της ιστοριογραφίας.

Η ιστορική προσέγγιση, όπως είναι γνωστό, συνεχώς ανανεώνεται και μεταβάλλεται θεωρητικά, μεθοδολογικά και θεματικά. Μια μελέτη που αναφέρεται στους πρωτοχριστιανικούς και πρωτοβυζαντινούς χρόνους, δηλαδή από τον 4ο ως τον 7ο αι., αντιμετωπίζει εκ προοιμίου όλες τις δυσκολίες που θέτει η εξέταση σύνθετων προβλημάτων και ιδιαίτερα αυτό της μετάβασης από έναν πολιτισμό στον άλλον, της μετάβασης από τον αρχαίο στον μεσαιωνικό κόσμο.

Παλαιότερα είχε υπογραμμισθεί ότι η πρωτοβυζαντινή περίοδος υπήρξε μια εποχή χωρίς τομές στους θεσμούς και τον πολιτισμό εφόσον η πόλη και η ιδεολογία της παρέμεναν στη θέση τους.¹ Εξάλλου σύμφωνα με μια πολύ διαδεδομένη άποψη η πρωτοβυζαντινή εποχή συνιστούσε μια άμεση συνέχεια της αρχαιότητας, αλλά ο κόσμος αυτός έφθασε σε ένα απότομο τέλος κατά τον 7ο αι. με την εξαφάνιση των πόλεων και τη μεταμόρφωση της κοινωνίας και του αστικού πολιτισμού σε μια κοινωνία αγροτική και σε έναν πολιτισμό βασισμένο στην αγροτική οικονομία. Αυτή η διαδικασία, σύμφωνα πάντα με την ίδια θεωρία, συμπίπτει με την άφιξη και την εγκατάσταση των Σλάβων στα Βαλκάνια, γεγονός που αποτέλεσε το εξωτερικό πλήγμα και συνετέλεσε στη μεταβολή.²

Οι απόψεις που προαναφέρθηκαν σκοπό είχαν να παρουσιάσουν μια γενική θεώρηση και το πρόβλημα της μετάβασης από την αρχαιότητα στον μεσαίωνα αντιμετωπίσθηκε στο σύνολό του, ενώ η ανάλυση του φαινομένου της αλλαγής και της εσωτερικής εξέλιξης έγινε συνολικά για ολόκληρη την Αυτοκρατορία. Ως εκ τούτου η λεπτομερής μελέτη μιας συγκεκριμένης περιοχής κρίθηκε απαραίτητη για να απαντήσει κανείς στο ιστορικό αίτημα. Το κενό αυτό

1. L. Robert, "Epigrammes relatives à des gouverneurs", *Hellenica IV*, Paris 1948, 109.

2. C. Mango, "Discontinuity with the Classical Past in Byzantium", στο *Byzantium and the Classical Tradition*, University of Birmingham, Thirteenth Symposium of Byzantine Studies 1979, ed. M. Mullet and R. Scott, Birmingham, 1981, 49.

προσπάθησα να καλύψω με μια εμπεριστατωμένη έρευνα για την παλαιοχριστιανική και πρωτοβυζαντινή Πελοπόννησο.³

Μια παρόμοια ερευνητική εργασία είχε να αντιμετωπίσει πολλά προβλήματα, γιατί η ανεπάρκεια των πληροφοριών των γραπτών πηγών, οι ελάχιστες δηλαδή αφηγηματικές μαρτυρίες, τα προκατασκευασμένα σχήματα και η ιδεολογική προκατάληψη των ιστορικών του παρελθόντος στέγησαν την ιστορική ερμηνεία από σημαντικά στοιχεία. Παράλληλα, οι αρχαιολόγοι των παλαιότερων γενεών, εμπνεόμενοι από μανιασμένο έρωτα για την κλασική αρχαιότητα, άφησαν να χαθούν πολύτιμα αρχαιολογικά κατάλοιπα της πρωτοχριστιανικής και πρωτοβυζαντινής εποχής.⁴ Οι ίδιοι επίσης έστρεψαν την έρευνά τους προς κάθε τι αστικό, μνημειακής μορφής και τέχνης, δημιουργώντας έτσι έναν σαφή διαχωρισμό μεταξύ αστικού και αγροτικού κόσμου ως προς τις προτεραιότητες της μελέτης. Το αστικό έγινε συνώνυμο της προόδου και της ανάπτυξης, ενώ το αγροτικό στοιχείο, συνώνυμο της οπισθοχώρησης και της παρακμής. Την εικόνα αυτή υιοθέτησαν οι ιστορικοί και ερμήνευσαν την παρακμή και την οπισθοχώρηση με βάση τις μνημειακές καταστροφές.

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες η μεθοδολογική προσέγγιση έχει αλλάξει και η συσσώρευση νέων στοιχείων, που οδηγούν στην ιστορική σύνθεση, έχει εντυπωσιακά αυξηθεί. Οι φάκελοι της επιτόπιας εντατικής αρχαιολογικής έρευνας, της οικοδομικής δραστηριότητας, των επιγραφών, των νομισμάτων, της κεραμικής, των ψηφιδωτών δαπέδων, συνεχώς εμπλουτίζονται. Η μελέτη αυτών των δεδομένων είναι έργο του ιστορικού, ο οποίος προετοιμάζει το υλικό που του προσφέρει ο αρχαιολόγος, το οργανώνει και το θέτει σε κριτική επεξεργασία όπως θα έκανε για το φιλολογικό υλικό. Επειδή, μετά τον "θρίαμβο της φιλολογίας είμαστε μπροστά στον θρίαμβο της αρχαιολογίας με την πιο πλατειά έννοια του όρου" όπως έγραψε ο Paul Lemerle.⁵ Για μια περιοχή όπως η Πελοπόννησος σε μια περίοδο που χαρακτηριζόταν ολόκληρη ως πρόσφατα εποχή της απομόνωσης, του λήθαργου και της παρακμής, προσφέρονται πλέον νέες δυνατότητες ερμηνείας. Θεωρώντας την πρωτοχριστιανική και πρωτοβυζαντινή Πελοπόννησο στην εσωτερική της μεταβολή, που συντελείται μέσα σε μια εξελικτική διαδικασία, θα σταθώ στις αλλαγές που επισημαίνονται και οι οποίες οδηγούν στη μεταμόρφωση. Είναι γεγονός ότι οι αλλαγές είναι σύνθετες και δεν μπορούμε να τις εντάξουμε σε ένα απλό σχήμα αντιθέσεων, δηλαδή ειδωλολατρεία / χριστιανισμός, αστικός πολιτισμός / αγροτικός πολιτισμός, ενώ η μετάβαση από τη μια κατάσταση στην άλλη συντελείται μέσα από μια βαθμιαία διαδικασία και όχι από ένα απότομο τέλος.

3. Τα στοιχεία που αναφέρονται στην παρουσίαση αυτή περιλαμβάνονται αναλυτικά στο βιβλίο μου: *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistances*, Paris 1997 (Byzantina Sorbonensia 15).

4. D.A. Zakythinos, *La grande brèche dans la tradition de l' Hellénisme du septième au neuvième siècle*, *Χαριστήριον εις Α. Κ. ' Ορλάνδον*, τ. III, Αθήναι 1966, 300-327.

5. *Villes et peuplement dans l' Illyricum protobyzantin*, *Actes du Colloque organisé par l' Ecole Française de Rome* (Rome, 12-14 mai 1982), Rome 1984 (Collection de l' Ecole Française de Rome 77), 502..

Σχήμα, εικόνα και θέση της Πελοποννήσου περιγράφονται λακωνικά και παραστατικά. Από την αρχαιότητα τη συγκρίνουν με πλατανόφυλλο και στους βυζαντινούς χρόνους την κατατάσσουν στα "κατωτικά μέρη". Συνδεδεμένη με μια στενή λωρίδα γης με τη Στερεά Ελλάδα, η Πελοπόννησος βρίσκεται στο τέρμα του άξονα που από τον βορρά οδηγεί προς τον νότο τις ορδές των επιδρομέων, τους διοικητές και αυτοκρατορικούς υπαλλήλους από την Κωνσταντινούπολη. Πλέοντας στα νερά του Αιγαίου και του Ιονίου και ρίχνοντας τις βραχώδεις εσχατιές της στη θάλασσα του νότου, η νήσος του Πέλοπος θα αισθανθεί τα κύματα του θαλάσσιου άξονα που ενώνει την Ανατολική Μεσόγειο με τη Δύση. Τόπος διέλευσης περισσότερο παρά σκοπός ταξιδιού, η περιοχή θα προσφέρει τα λιμάνια της για σταθμό και καταφύγιο των καραβιών που διέπλεαν τις θάλασσες φορτωμένα με πολεμιστές, προσκυνητές και εμπόρους.

Από τα αυτοκρατορικά ρωμαϊκά χρόνια η Πελοπόννησος αποτελεί τμήμα της επαρχίας Αχαΐας ή Ελλάδος, που εκτεινόταν από τις Θερμοπύλες ως το Ταΐναρο και είχε πρωτεύουσα την Κόρινθο. Η εκκλησιαστική οργάνωση ακολουθούσε την πολιτική και η Κόρινθος ήταν και η μητρόπολη της ίδιας επαρχίας. Μέσα σ' αυτό το πολιτικό και εκκλησιαστικό πλαίσιο, που θα παραμείνει σταθερό έως ότου περάσει ο τόπος από τα τέλη του 7ου αι. στο νέο διοι-

Αγ. Γεώργιος Καραβοστάσι. Οίτυλο

κητικό σχήμα του θεσμού των θεμάτων,⁶ εντάσσονται οι πόλεις και οι οικισμοί με τους κατοίκους τους, που υφίστανται τις επιδράσεις των εξωτερικών παραγόντων αλλά και τις αλλαγές της εσωτερικής ανέλιξης.

Στις φυσικές καταστροφές και στις επιδρομές αποδόθηκαν από τους ιστορικούς τα αίτια της παρακμής: σεισμοί, λοιμοί, επιδρομές, λεηλασίες και εγκαταστάσεις ξένων λαών συντέι-ναν στην ερήμωση του τόπου. Οι πηγές αναφέρουν τους σεισμούς του 365, 375 και 551/552. Εξετάζοντας τις σχέσεις του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον στη μακρά διάρκεια και χρησιμοποιώντας τα αποτελέσματα των διεπιστημονικών μεθόδων, μελέτησα τα στοιχεία που αναφέρονται στις σεισμικές καταστροφές. Αντιπαραβάλλοντας τις αναφορές των πηγών με τα αποτελέσματα των αρχαιολογικών ερευνών και τις σύγχρονες εργασίες των ειδικών της ιστορικής σεισμολογίας οδηγήθηκα στο συμπέρασμα ότι οι καταστροφές χρησιμοποιήθηκαν συχνά από τους ιστορικούς της τότε εποχής στα πλαίσια των αντιπαραθέσεων θρησκευτικού περιεχομένου. Αναφέρονται στα σεισμικά συμβάντα με γενικότητες, ασάφειες, υπερβολές, ανάλογα με την ιδεολογική τοποθέτηση του κάθε συγγραφέα. Οι σύγχρονες μελέτες των ειδικών, οι σχετικές με το φυσικό περιβάλλον της Πελοποννήσου, απέδειξαν ότι οι σεισμοί, εκτός από τις καταστροφές που προκάλεσαν στα μνημεία των αστικών κέντρων, είχαν και επιπτώσεις γεωμορφολογικές, συμβάλλοντας στη μετάθεση των ακτογραμμών και την αλλοίωση των παράκτιων περιοχών με τον μεγάλο αριθμό παράλιων οικισμών που κατακλύστηκαν. Άλλες εργασίες συνέβαλαν στη μελέτη του φαινομένου της διάβρωσης και των προσχώσεων.⁷ Θα σταθώ σε ένα παράδειγμα πολύ ενδεικτικό.

Ο περίφημος αρχαιολογικός χώρος της Ολυμπίας αποτελεί ένα από τα περισσότερο μελετημένα μέρη ειδικά για το φαινόμενο των προσχώσεων. Το ιερό του Διός και η Άλτις που βρισκόνταν στις όχθες του Αλφειού, στις εκβολές του Κλαδέου, μελετήθηκαν ιδιαίτερα με τη βοήθεια της αρχαιολογικής μαρτυρίας. Ανακατασκευές και υπερκατασκευές στα αρχαία οικοδομήματα επέτρεψαν στους ειδικούς να χρονολογήσουν το προσχωματικό στρώμα που κατάκλυσε την Ολυμπία από το τέλος της αρχαιότητας και μετά. Συγκεκριμένα, το κύριο στρώμα των προσχώσεων κάλυψε το ιερό και τα οικοδομήματα μετά τους 7ο και 8ο αι. Όπως επισημαίνουν οι αναφορές των μελετητών, μετά το τέλος των Ολυμπιακών αγώνων το 393, ο τοίχος του Κλαδέου, δυτικά από το Λεωνίδαϊον, που είχε κτισθεί από την αρχαιότητα για να προστατεύσει το ιερό και ξανακτισθεί από τους Ρωμαίους, σταμάτησε να συντηρείται από τον 3ο μ. Χ. αι. Το τέλος της συντήρησης του τοίχου θα σημάνει και την αρχή της κάλυψης των κτισμάτων. Ο ρυθμός της επίχωσης, βραδύς στην αρχή, θα ενταθεί προοδευτικά. Μετά το 700 περίπου, εποχή που συμπίπτει με την εγκατάσταση των Σλάβων στους γύρω λόφους, η επίχωση θα γίνει ιδιαίτερα έντονη. Η δημογραφική αύξηση με την παρουσία των Σλάβων, η ανάπτυξη της κτηνοτροφίας από τους επήλυδες που συνετέλεσε στην αποψίλωση

6. Για το χρόνο δημιουργίας των θεμάτων Ελλάδος και Πελοποννήσου βλ. N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972.

7. Αναλυτικά τα θέματα αυτά συζητούνται στο βιβλίο μου, *Le Péloponnèse*, ο. π., σημ. 3, 41-50.

της περιοχής και το πέρασμα σε μια αγροτική καλλιέργεια με πρωτόγονες μεθόδους που κατέστρεψαν τη γη, θεωρούνται τα βασικά αίτια για να ταφούν τα αρχαία οικοδομήματα κάτω από τις προσχώσεις του ποταμού. Από το παράδειγμα αυτό και από άλλα ακόμη, απορρέει το συμπέρασμα ότι το τοπίο εκφράζει τις σχέσεις ανάμεσα στη δυναμική της φύσης και τη δυναμική των κοινωνιών. Ο έλεγχος των αντιξοοτήτων που δημιουργεί η φύση συνδέεται στενά με την πολιτική, οικονομική και κοινωνική συγκυρία. Όταν οι πολιτικές δομές είναι ισχυρές, τότε και τα οικοσυστήματα είναι σταθερά και ελεγχόμενα. Η γενίκευση της επιβαλλομένης τεχνικής έχει ως αποτέλεσμα τη σταθερή διαχείριση του τοπίου, ενώ όταν γίνεται ανίσχυρη, το τοπίο υφίσταται τις επιπτώσεις.⁸

Παράλληλα με τα φυσικά φαινόμενα, η εξαντλητική μελέτη των καταστροφών που οφείλονται στις επιδρομές είναι διαφωτιστική για τις μεταβολές. Πρόκειται για τις επιδρομές των Ερουλών του 3ου αι., των Βησιγότθων του Αλαρίχου το 395 -που με τόση έμφαση παρουσιάζουν οι πηγές- των Αβάρων και Σλάβων από τα τέλη του 6ου αι. και κυρίως των Σλάβων μόνων, που φθάνουν στην Πελοπόννησο κατά κύματα και εγκαθίστανται κατά τους 7ο και 8ο αι.. Παραθέτοντας σε πίνακα τις αναφορές των καταστροφών αλλά και των ανακαταστάσεων των μνημείων, όπως επισημάνθηκαν από την αρχαιολογική έρευνα, μπορούμε να απαντήσουμε με κάποια ακρίβεια, στο σύνθετο ερώτημα του τρόπου υποχώρησης της μνημειακής όψης των αστικών κέντρων. Το συμπέρασμα που συνάγεται είναι ότι στα τέλη του 4ου και τις αρχές του 5ου αι., δηλαδή μετά τους σεισμούς και τη διέλευση του Αλαρίχου, τα οικοδομήματα που επιβιώνουν σηματοδοτούν τη μεταβολή της αρχικής τους λειτουργίας. Αποδεικνύεται έτσι όχι η παρακμή, αλλά η προσαρμογή στις νέες συνθήκες της εποχής και στις νέες ανάγκες των κατοίκων. Η ανανέωση π.χ. του σχεδίου της πόλης της Κορίνθου εκφράζει τις οικονομικές, αισθητικές και ιδεολογικές πραγματικότητες της νέας εποχής. Ο χριστιανισμός που εγκαθίσταται στα αστικά κέντρα, αλλά και τα νέα οχυρωματικά έργα των αρχών του 5ου αι. εκφράζουν την αρχή των αλλαγών που θα σφραγίσουν την όψη του τόπου.

Οι αβαροσλαβικές επιδρομές, η διείσδυση και εγκατάσταση των Σλάβων εγκαινιάζουν το ιστορικό πρόβλημα που συζητήθηκε με πάθος συχνά φορτισμένο από εθνικιστικές αντιλήψεις. Όπως μπορούμε να συμπεράνουμε, μετά από ενδελεχείς έρευνες, οι επήλυνδες κατεβαίνουν κατά κύματα, χωρίς πολιτική οργάνωση και προδιαγεγραμμένο πρόγραμμα, επιλέγοντας προς εγκατάσταση σημεία πρόσφορα για την κτηνοτροφία και τη γεωργική καλλιέργεια. Η έρευνα επίσης απέδειξε ότι αυτό που αναφέρει το περιβόητο χρονικό "Περί της κτίσεως της Μονεμβασίας",⁹ δηλαδή ότι οι Σλάβοι εγκαταστάθηκαν, έδιωξαν τους Έλληνες από την

8. J.-J. Dufaure, La terrasse holocène d' Olympie et ses équivalents méditerranéens, *Bulletin de l' Association des Géographes Français* 433, 1976, 85-94.- M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe*

9. Το κείμενο του κακώς επιλεγόμενου "Χρονικού της Μονεμβασίας" και τον σχολιασμό του, βλ. στη μελέτη του P. Lemerle, La chronique improprement dite de Monemvasie: le contexte historique et légendaire, *Revue des Etudes byzantines*, 21 (1963), 5-49.

Πελοπόννησο για 218 χρόνια και ότι η βυζαντινή εξουσία σε όλο αυτό το διάστημα δεν ήλεγχε παρά μόνον ένα μικρό τμήμα των ανατολικών ακτών, δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Αν και ο αριθμός των σλαβικών τοπωνυμίων είναι μεγάλος, έχει πλέον αποδειχθεί σε πολλά σημεία η ειρηνική συγκατοίκηση Ελλήνων και Σλάβων. Νέες εξάλλου έρευνες απέδειξαν ότι τα μεταλλικά αντικείμενα, καρφίτσες και πόρπες, που παλαιότερα είχαν θεωρηθεί ως σλαβικά, είναι βυζαντινής κατασκευής. Πολλά βρέθηκαν στην Κόρινθο, στις ανατολικές ακτές της Αργολίδας και στην Μάνη. Ανάγονται χρονολογικά στον 6ο αι., αλλά και στους λεγόμενους σκοτεινούς αιώνες, 7ο και 8ο, και βρέθηκαν μετά από ανασκαφές μαζί με νομίσματα και σφραγίδες βυζαντινών αξιωματούχων. Η έντονη βυζαντινή παρουσία στα παράλια είχε παλαιότερα ερμηνευθεί ως μία φυγή των κατοίκων του εσωτερικού προς τη θάλασσα, που είχαν εκδιωχθεί από τους επιδρομείς Σλάβους. Η άποψη αυτή έχει πλέον αποδειχθεί ως εσφαλμένη.¹⁰

Όμως είναι βέβαιο ότι μόνον μέσα από τη μελέτη των πόλεων και των αγροτικών οικισμών, της κοινωνίας και της οικονομικής λειτουργίας, είναι δυνατόν να επισημάνουμε τις αλλαγές, τις οποίες παρατηρούμε ήδη από τον 4ο αι.. Συγκρίνοντας τους οικισμούς που αναφέρονται στην *Tabula Peutingeriana*¹¹ του 4ου αι. με αυτούς που περιλαμβάνει ο κατάλογος του *Συνέκδημου* του Ιεροκλέους,¹² έργο του 6ου αι., διαπιστώνουμε ότι το κεντρικό και δυτικό τμήμα της Πελοποννήσου γίνεται προοδευτικά ασθενέστερο, δηλαδή εξαφανίζονται από τα μέρη αυτά οι περισσότεροι μικροί οικισμοί, ενώ αντίθετα το ανατολικό τμήμα ενισχύεται. Αυτή η κλίση προς τα ανατολικά, που ανιχνεύεται τόσο νωρίς, δικαιολογείται από τη στροφή του τόπου προς τις νέες πολιτικές κατευθύνσεις της Αυτοκρατορίας, οι οποίες υπαγορεύονται από την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης. Αυτή η διαπίστωση είναι επίσης ενδεικτική για να ερμηνεύσουμε τη μεταγενέστερη εγκατάσταση των Σλάβων, που όπως αποδεικνύεται από τον αριθμό των τοπωνυμίων ήταν μαζικότερη στα κεντρικά και δυτικά τμήματα, προφανώς στα ασθενέστερα από δημογραφική άποψη μέρη. Αντίθετα, το ανατολικό τμήμα ενισχύεται και εκεί θα επισημανθεί η έντονη παρουσία της βυζαντινής εξουσίας στους μεταγενέστερους αιώνες. Η Κόρινθος, το Άργος, η Σπάρτη, η Μονεμβασία, είναι πόλεις που εξακολουθούν να αναφέρονται και κατά τους λεγόμενους σκοτεινούς αιώνες.

Η μελέτη της μνημειακής μορφής των αστικών κέντρων μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αλλάζει η χρήση πολλών οικοδομημάτων και προσαρμόζονται στις ανάγκες των νέων καιρών. Οι αλλαγές που επισημάνθηκαν σε διάφορα σημεία του αστικού τοπίου μπορούν να εκληφθούν ως απόρροια των δραστηριοτήτων μέσα στο νέο πλαίσιο της κοινωνικής προσαρμογής. Ας

10. Βλ. Avraméa, *Le Péloponnèse*, ο.π. σημ. 3, 80-104.

11. *Itineraria Romana. Römische Reisenwege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, ed. K. Miller, Stuttgart 1916.

12. E. Honigmann, *Le Synekdhèmos d' Hiéroklès et l' Opusculè géographique de Georges de Chypre*, Bruxelles 1939.

πάρουμε το παράδειγμα του Άργους. Μετά τις καταστροφές του τέλους του 4ου αι. η όψη της πόλης μεταβάλλεται. Τα μνημεία χάνουν την αρχική τους λειτουργία και μορφή ενώ στο αρχαίο κέντρο εμφανίζονται νεκροταφεία, ταπεινές κατοικίες και βιοτεχνικά εργαστήρια. Το κέντρο βάρους της πόλης μετατίθεται προς την πεδιάδα. Κατά τη διάρκεια του 5ου αι. και πιθανότατα μέχρι τα μέσα του 6ου, η οικοδομική δραστηριότητα είναι μεγάλη, τόσο στον εκκλησιαστικό όσο και στον ιδιωτικό τομέα. Όμως μετά τα μέσα του 6ου αι., και συγκεκριμένα μετά τη βασιλεία του Ιουστινιανού και πριν από τις σλαβικές επιδρομές, οι οικοδομές σταματούν και παρατηρείται μόνον μικρή δραστηριότητα επισκευών, ενώ παράλληλα μεγάλες ζώνες του οικισμού εγκαταλείπονται. Η πόλη επιβιώνει και μετά την άφιξη των Σλάβων όπως αποδεικνύεται από την εισαγόμενη κεραμική του 7ου αι. από την Μ. Ασία, αλλά και την παρουσία του επισκόπου Άργους στην οικουμενική Σύνοδο του 680/1 στην Κωνσταντινούπολη.

Γενικά μπορούμε να πούμε ότι από την αλληλεπίδραση του αστικού και εκκλησιαστικού βίου στα αστικά κέντρα, ο πρώτος εξέρχεται ηττημένος, ενώ η διείσδυση των εκκλησιαστικών κτισμάτων αποδεικνύεται ιδιαίτερα ποικίλη. Εντούτοις είναι δύσκολο να αποφανθούμε σε ποιον ιδιαίτερο κανόνα υπακούει. Πολλοί οικισμοί χάνουν προοδευτικά την αστική τους όψη. Στην Νεμέα, δίπλα στο ναό του Διός, βρέθηκαν γεωργικές-αρδευτικές τάφροι του 6ου

Αγ. Γεώργιος Καραβοστάσι, Οίτυλο

αι. που αποδεικνύουν τη μεταβολή του αστικού τοπίου σε αγροτικό.¹³ Οι αγροτικές εγκαταστάσεις που επισημάνθηκαν στη βασιλική του Λεχαίου και μέσα στην πόλη της Πάτρας καθιστούν φανερή τη σημασία των αγροτικών δραστηριοτήτων μέσα στην αστική οικονομία. Εκτός από τους αστικούς, πολλοί αγροτικοί οικισμοί εντοπίστηκαν μόνον από την επιτόπια αρχαιολογική έρευνα. Τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν όμως είναι άνισα και οι θέσεις που είμαστε σε θέση να τοποθετήσουμε στο χάρτη αποδεικνύουν μόνον την ύπαρξή τους και σπάνια τη λειτουργία και τη δημογραφική τους κατάσταση.

Από τα αποτελέσματα μεγάλης επιτόπιας έρευνας στην Αργολίδα αποκομίζουμε συνοπτικά την εξής εικόνα: Από τον 3ο αι. μ.Χ. αρχίζει μια ανάκαμψη που κορυφώνεται στους 5ο και 6ο αι. και ξεκινάει μέχρι την πρώτη δεκαετία του 7ου αι. Αυτό το σταμάτημα στον 7ο αι. αποδόθηκε παλαιότερα αποκλειστικά στην έλευση και εγκατάσταση των Σλάβων. Όμως ο εντοπισμός στην ίδια περιοχή μεταλλικών αντικειμένων βυζαντινής κατασκευής και βυζαντινών σφραγίδων δεν επιτρέπει αυτό το συμπέρασμα. Η εικόνα της οπισθοχώρησης των αγροτικών θέσεων που παρατηρήθηκε και η ένδειξη εξαφάνισης της κατασκευής αμφορέων που χρησιμοποιούν για την εξαγωγή λαδιού ακολουθούνται από την πτώση της νομισματικής κυκλοφορίας, φαινόμενο γενικό και αδιαφιλονίκητο για ολόκληρη την Αυτοκρατορία. Τα νομίσματα κυκλοφορούν στην Πελοπόννησο και μετά τις σλαβικές επιδρομές, διαπιστώθηκε όμως, όπως και σε άλλες περιοχές, η προοδευτική μείωση της κυκλοφορίας, στοιχείο που αποδεικνύει την πτώση της αγοραστικής δύναμης.

Όπως είναι σήμερα η κατάσταση του υλικού που διαθέτουμε για να δώσουμε απάντηση στο ερώτημα γιατί παρακμάζουν οι οικισμοί από τα τέλη του 7ου αι. και μετά, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας όλες τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές δυσχέρειες: τις επιδρομές, τη βαρεία γραφειοκρατία της Κωνσταντινούπολης, τους φόρους που βαρύναν τους κατέχοντες και τους εξανάγκαζαν να πηγαίνουν και να εγκαθίστανται στην πρωτεύουσα ή να καταφεύγουν στην Εκκλησία και να αναλαμβάνουν εκκλησιαστικά αξιώματα. Όλοι αυτοί οι παράγοντες συνετέλεσαν στην εξεύρεση ενός άλλου τύπου ζωής, πιο ταπεινού και πιο απλού.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, που εξελίσσεται βραδέως, οι κυρίαρχες δυνάμεις και ο απλός λαός υιοθετούν καινούργιες μορφές έκφρασης και ο βίος τους κινείται ανάμεσα στους δύο πόλους: τον Ελληνισμό και τον Χριστιανισμό. Κοινωνική συμπεριφορά, πολιτιστική έκφραση, νοοτροπίες και δοξασίες επηρεάζονται απ' αυτούς τους παράγοντες. Αυτοί που κατέχουν εξουσία και πλούτο, αυτοκρατορικοί εκπρόσωποι, κοινοτικοί άρχοντες αλλά και πλούσιοι ιδιώτες, παρεμβαίνουν και δείχνουν το ενδιαφέρον τους προς την πόλη και τους πολίτες με χρηματοδότηση δημοσίων κτιρίων και άλλων ευεργετικών εκδηλώσεων. Στα επιγράμματα που έχουν συνταχθεί προς τιμήν τους, τονίζονται οι δεσμοί τους με το παρελθόν και την πατρίδα. Οι κυβερνήτες εξυμνούνται για τις ευεργεσίες τους ως κτίστες και ανακαινιστές. Ένας αποκαλείται "τείχος Αχαΐδος", ένας άλλος τιμάται για τη δικαιοσύνη του ως "Δίκης όμμα",

13. St. Miller, Excavations at Nemea, 1975, *Hesperia* 45 (1976), 174-202.

αλλά και για την ακεραιότητά του: κυβέρνησε την πόλη "και χείρας καθαρὰς εφυλάξατο". Δίπλα στους εκπροσώπους της εξουσίας τιμώνται οι πλούσιοι πολίτες που σηκώνουν τα κοινοτικά βάρη: οι επευφημίες των εργατών στα λατομεία των Κεγχρεών κάνουν λόγο για τον ανακαινιστή της Κορίνθου Θεοδόσιο: "αὐξεί Θεοδόσιος", ας ενημερεί δηλαδή ο Θεοδόσιος αναφωνούν οι μαρμαράριοι, οι λιθοξόοι και ακονητές της πέτρας, αυτοί δηλαδή των οποίων χρηματοδοτεί την εργασία. Ένας άλλος, ο χριστιανός Ευσέβιος από το Άργος, εγκωμιάζεται γιατί πέθανε "αγαπημένος από τα παιδιά του Ινάχου, αφού έκανε πολλά για την πόλη και τους κατοίκους της χωρίς να ανακατευτεί στα ταραγμένα νερά της πολιτικής". Ο ευεργέτης Βασίλειος στην Πάτρα, απόγονος του Πέλοπος και του Οξύλου, μεγάλος ιδιοκτήτης γης, στο διάστημα της πενταετούς θητείας του στα κοινοτικά της πόλης, πρόσφερε στο λαό χρήματα, ανακαίνισε τα λουτρά, χρηματοδότησε τις γιορτές και διένειμε χρυσό και ενδύματα. Επί πλέον έκανε διανομές σε τρόφιμα που έφερνε στην Πάτρα από τα κτήματά του: από την Ήλιδα λάδι και σιτάρι, από την κόμη Αργυρά, το σημερινό Πλατάνι Αχαΐας, που του ανήκε, το εκλεκτό κρασί.

Η άρχουσα τάξη και ιδιαίτερα οι επιφανείς, μεγάλοι ιδιοκτήτες γης, που είχαν τη δικαιοδοσία να συλλέγουν φόρους, συσώρευαν πλούτο και εξουσία. Ζούσαν στις αριστοκρατικές επαύλεις (villae) με τις μεγάλες αίθουσες γύρω από την περιστυλο αυλή, διακοσμημένες με πολυτελή ψηφιδωτά. Τα περισσότερα παρίσταναν μυθολογικές σκηνές και φανέρωναν ελεπτυσμένο γούστο και σύνδεση με το παρελθόν. Παρίσταναν επίσης σκηνές με τις εργασίες του έτους στην ύπαιθρο και γενικά σκηνές από τον αγροτικό βίο. Τα ψηφιδωτά, παρόλο που παραπέμπουν στο ελληνιστικό παρελθόν, περιλαμβάνουν και θέματα που αγγέλλουν τη βυζαντινή έκφραση, όπως είναι η αναπαράσταση των τεσσάρων εποχών και των δώδεκα μηνών, τυπική σκηνή του βυζαντινού ημερολογίου. Αυτές οι σκηνές θα περάσουν και στη διακόσμηση των εκκλησιών. Περί τα μέσα όμως του 6ου αι. οι πολυτελείς επαύλεις αρχίζουν να εξαφανίζονται μαζί με την τάξη των επιφανών. Μια νέα τάξη θα αναδυθεί προοδευτικά, διάγοντας βίο πιο ταπεινό, πιο χριστιανικό, που θα έχει επικεφαλής της τον επίσκοπο.

Στην καθημερινή ζωή επισημαίνουμε αλλαγές στις αντιλήψεις και στη νοοτροπία. Η υιοθέτηση της αρχαίας κληρονομιάς επαναπροσδιορίζεται από τον χριστιανισμό και η αλληλεπίδραση των δύο πολιτισμών εκδηλώνεται στην κοινωνική συμπεριφορά και στην πολιτιστική έκφραση. Αρχαία αγάλματα "βαπτίζονται" χριστιανικά με τη χάραξη του σταυρού, σημείου αποτροπαϊκού κατά των ειδώλων. Στη Σπάρτη, στο πολύ μεγάλων διαστάσεων κεφάλι της θεάς θα χαραχθούν σταυροί, καθώς και σε αγάλματα από την Κόρινθο, που παρίσταναν Ρωμαίους αξιωματούχους. Η παρουσία του γοργονείου αλλά και συγχρόνως του σταυρού είναι χαρακτηριστική έκφραση της εποχής: ένα θωράκιο που βρέθηκε στο Λέχαιο και σήμερα είναι κατατεθειμένο στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών, έχει από τη μια πλευρά την κεφαλή της Μέδουσας και από την άλλη το σταυρό με φυτική διακόσμηση στη βάση του.

Ο πληθυσμός των πόλεων και της υπαίθρου δηλώνει επάνω στις ταπεινές επιτύμβιες πλάκες, συχνά με πολλά ορθογραφικά λάθη, την ταυτότητά του. Αναφέρεται το όνομα του

θανόντος, το πατρώνυμο και σε ορισμένες περιπτώσεις το επάγγελμα. Από τα επαγγέλματα που αναφέρονται σε προσφορά υπηρεσιών θυμίζω αυτό του κτηνιάτρου, του μουλαρά, του βαλνικαρίου, του ζυγοστάτη. Άλλα επαγγέλματα σχετίζονται με τη διατροφή, όπως του κραμβιτά, του αιγιαρίου, του μακελλαρίου, και άλλα με την ένδυση και την υπόδηση: του ράπτη, του ιματικαρίου, του καλλιγαρίου και σολίτη για την κατασκευή υποδημάτων. Το επάγγελμα που συνδεόταν με την οικοδομή ασκούσαν ο μαρμαράριος, ο λιθοξόος, ο λευκαντής. Από τη μελέτη αυτών των επιγραφικών κειμένων αναφαίνεται μια μεσοαστική τάξη των πόλεων, που ζει σε εξάρτηση από την πλησιόχωρη ύπαιθρο. Σπάνια βρισκόμαστε μπροστά σε κείμενα με υψηλό φιλολογικό επίπεδο. Σ' αυτά τα κείμενα παρατηρούμε ότι ο χριστιανικός ηθικός κώδικας υιοθετεί σε πολλά τον αρχαίο κώδικα, όπως για παράδειγμα το εγκώμιο της συζύγου που πεθαίνει χωρίς να γνωρίσει άλλον άνδρα εκτός από τον νόμιμο και αυτό θυμίζει την ρωμαία *univira*. Πολλές χριστιανικές επιγραφές είναι γεμάτες με οργισμένες κατάρες και απειλές εναντίον του τυμβωρύχου, όπως και κατά την αρχαιότητα. Κατά την εποχή αυτή της μετάβασης της λατρείας, επισημαίνονται ετεροδοξίες, κείμενα μαγείας αλλά και εμμονή στις ειδωλολατρικές πρακτικές. Ο εκχριστιανισμός της αρχαίας λατρείας και η χρησιμοποίηση αρχαίων μορφών από τη νέα θρησκεία αποδεικνύουν ότι οι τομές δεν είναι βαθιές. Προς την κατεύθυνση αυτή ενδεικτική είναι η αποκάλυψη ευρημάτων σε μια υπόγεια κατασκευή, κοντά στο αρχαίο Γυμνάσιο της Κορίνθου, στην "Κρήνη των Λύχνων". Πρόκειται για ένα ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής λουτρό και μία κρήνη που απέχει περί τα 200 μ. από το Ασκληπιείο. Εκεί βρέθηκε ένας πολύ μεγάλος αριθμός από όστρακα με εγχάρακτες επιγραφές που δείχνουν ότι ο χώρος χρησιμοποιήθηκε ως λατρευτικός μέχρι τον 6ο αι. Σε έναν από τους λύχνους διαβάζουμε: "Άγγελοι οι κατοικούντες επί τοις ύδασι τούτοις". Οι άγγελοι τους οποίους επικαλείται ο χριστιανός αφιερωτής είναι οι εκπεσόντες άγγελοι "οι την κατωτάτω χώραν οικούντες". Και αυτή η ετεροδοξία παραπέμπει στα πνεύματα και στους δαίμονες των υδάτων, των Νυμφαίων και σπηλαίων της αρχαιότητας. Η υπόγεια κρήνη βρισκόταν δίπλα στο ιερό του Ασκληπιού, στη λατρεία του οποίου το νερό ήταν το πρωταρχικό στοιχείο. Το ίδιο και η λατρεία των αγγέλων είναι συνδεδεμένη με το νερό και αποκτά θεραπευτικές ιδιότητες. Αγγελολογία και δαιμονολογία είναι αχώριστες στη λαϊκή δεισιδαιμονία, τόσο στην ειδωλολατρική όσο και στην ιουδαϊκή και χριστιανική.

Μέσα στη διαδικασία των αλλαγών και της προσαρμογής που δημιούργησε η πολιτική, οικονομική και πολιτιστική συγκυρία, η μεταμόρφωση είναι βραδεία. Ο 7ος αι., ο αιώνας της μεταβολής, θα βρει τους ανθρώπους της Πελοποννήσου να ζουν χωρίς δημιουργικότητα, αναδιπλωμένοι στον εαυτόν τους. Μερικές ταπεινές εκκλησίες, μικρά μεταλλικά αντικείμενα, λίγη χειροποίητη χονδροειδής κεραμική, μερικά κακότεχνα γλυπτά, είναι οι μόνοι μάρτυρες της καλλιτεχνικής παραγωγής. Η κοινωνία θα προσαρμοστεί σε μια πραγματικότητα πενίας και ανέχειας και θα κάνει αποδεκτή τη νέα εποχή.